

Nenad Mijuk, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet,
Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.

DOI: 10.5937/turpos0-41395

UDK338.48-6:7/8(497.113)
930.85(497.113)

GRAĐEVINE U SECESIJSKOM STILU KAO ŠANSA ZA RAZVOJ ARHITURIZMA U NOVOM SADU

ART NOUVEAU STYLE BUILDINGS AS A CHANCE FOR THE DEVELOPMENT OF ARCHITECTURE IN NOVI SAD

Apstrakt: Krajem XX veka došlo je do pojave jednog specifičnog oblika turizma u svetu pod nazivom arhitekturizam. Arhitektura u užem smislu je nauka i umetnost projektovanje i oblikovanje zgrada, odnosno unutrašnjeg i spoljašnjeg arhitektonskog prostora (enterijera i eksterijera). Novi Sad, kao drugi grad po veličini u Srbiji, na prostoru Panonske nizije, poznat je po izuzetno bogatoj istoriji i kulturnom nasleđu. U samom gradu dominiraju različiti stilovi u arhitekturi, između ostalog prisutna je i secesija u mađarskoj varijanti. Novi Sad ima nešto manje spomenika i građevina podignutih u ovom stilu, za razliku od Subotice kao prestonice, ali njihov kvalitet je dosta jasan i visok. Nekoliko prestoničkih arhitekata radilo je u tom periodu u Novom Sadu, a na prvom mestu je Lipot Baumhorn (Sinagoga, Menratova palata, Palata "Vojvođanske banke"), zatim Karolj Kovač, Đerđ Kopecki, Imre Frensek, Geza Markuš, Frđeš Špigel, Bela Peko i druge. Rad ima za cilj da naglasi kulturno-istorijski značaj građevina u secesijskom stilu kao posebnom obliku turizma.

Cljučne reči: arhitekturizam, Novi Sad, secesija, stil, turizam.

Uvod

Povezanost arhitekture i turizma datira iz antičkih vremena kada su zabeležena prva kretanja koja se mogu nazvati turističkim. Danas svaki od turistički značajnijih grado-

Abstract: By the end of the 20th century, a new specific form of tourism was presented to the world by the name of architourism. Architecture, in a general sense, is science and the art of projecting and shaping buildings or, i.e., interior and exterior architectural space. Novi Sad, the second largest city in Serbia, located on Pannonian Plain, is famous for its incredibly rich historic and cultural heritage. There are various styles of architecture dominating the city itself, among which is the ever-present Art Nouveau in the Hungarian style. Novi Sad has fewer monuments and buildings erected in this style, as opposed to Subotica, but they are very high-quality and distinctive. Some influential architects had worked in that period in Novi Sad, and on top of that list was Lipot Baumhorn, responsible for the Synagogue, Menratova palace, the palace of "Vojvođanska banka", followed by Karolj Kovač, Đerđ Kopecki, Imre Frensek, Geza Markuš, Frđeš Špigel, Bela Peko, and others. This paper aims to emphasize the cultural-historic influence of buildings in the Art Nouveau style as a significant form of tourism.

Key words: architecture, Novi Sad, Art Nouveau, style, tourism.

va sveta poseduje građevinu koja predstavlja njegov prepoznatljiviji simbol i nezaobilaznu turističku atrakciju. Arhitektonski turistički motivi su zgrade izuzetne stilske i estetske vrednosti koje mogu imati stambenu, administrativnu, obrazovnu, kulturnu, uslužnu ili

neku drugu funkciju i mogu se razlikovati u zavisnosti od perioda u kom su građene (Grčić, 2009: 65-80). Mnostvo stilova i funkcija čine te građevine jedinstvenim. Takve građevine dominiraju prostorom i ostavljaju posebni utisak na turiste. Arhitektura predstavlja "lice" određene turističke destinacije.

Novi Sad, tipičan centralnoevropski grad, na levoj obali reke Dunav, u regionu Bačka, predstavlja najveći grad Autonomne Pokrajine Vojvodine i drugi grad po veličini u Srbiji. Nadaleko je poznat po izuzetnom kulturnom nasleđu, bogatim i raskošnim građevinama, te multikulturalnom duhu, koji ovaj grad čini drugačijim. Grad se najpre počeo razvijati oko tzv. "Mostobrana", manjeg vojnog utvrđenja koje je izgrađeno na bačkoj strani preko puta tvrđave Petrovaradin (Pušić, 1987). Kada je demilitarizovana granica, stanovnici su učinili veliki napor da dobiju status "slobodnog kraljevskog grada". To im je pošlo za rukom 1748. godine, kada carica Marija Terezija izdaje povelju u kojoj grad dobija novi naziv "Neoplantae" (Puškar, 1995). U drugoj polovini XIX veka nakon dolaska železnice (izgradnja prve stanične zgrade 1883. godine na prostoru današnje Limanske pijace) i industrijalizacije, Novi Sad počinje da se širi i urbanizuje (Mijuk, 2016: 152-153). U gradu postoji samo nekoliko objekata sagrađenih pre XIX veka, pošto je stari Novi Sad razoren tokom revolucije 1849. godine. Centrom današnjeg grada, zbog toga, dominira arhitekturom iz XIX veka.

Arhitektonski pravac na samom kraju XIX i početku XX veka označava prekid brojnih stilova, ali i stvaranje novog pod nazivom "secesija". Zahvaljujući ekonomskom napretku i periodu mira, u našoj zemlji, ovaj stil je najviše rasprostranjen u Vojvodini. Secesija se razvijala u dva pravca, jednom koji se okreće evropskim centrima kao što je Beč, Minhen, Pariz i London, i drugom, dominantnijem, nacionalnoj mađarskoj varijanti secesije. Prestonica mađarske secesije u Vojvodini je Subotica. Grad koji ima nešto manje građevina podignutih u ovom stilu secesije je Novi Sad, ali njihov kvalitet je dosta visok (Mitrović, 2010: 83-85).

Pojam i nastanak arhitekturizma u svetu

Arhitektura i turizam, na prvi pogled dva nespojiva pojma, krajem XX veka svojim prožimanjem doveli su do pojave jednog specifičnog oblika turizma u anglosaksonskom govornom području nazvanog "arhitekturizam". Arhitektura u turizmu oduvek je imala posebnu ulogu, čak i u antičko doba. Hramovi podizani u čast bogova, grandiozna pozorišta, stadioni, koloseumi i druge monumentalne građevine privlačile su brojne posetioce kao obeležja određene kulture i društva u kome su nastala (Pivac i dr., 2016: 239). Arhitektura je bila i jeste izraz životnog stila i duha vremena određene epohe i kulture u kojoj nastaje (Proročić, 2011).

Do pred sam kraj XX veka arhitekturizam nije bio prepoznat kao poseban oblik turizma, već su arhitektonska dela smatrana nasleđem kulturnog turizma. Do velike promene i konačnog "otkrića" arhitekturizma došlo je stvaranjem tzv. "Bilbao efekta"¹ Godine 1997. u španskom gradu Bilbao, kanadsko-američki arhitekta Frank Gehry, izradio je velelepni muzej savremene umetnosti, danas poznat kao Guggenhajmov muzej. Nijedna ranije izgrađena građevina nije imala takve "alhemijske moći" da pretvori jedan pokrajinski, rudarski grad baskijskog regiona u glavnu destinaciju svetske umetnosti i kulture. Zahvaljujući ovom delu moderne arhitekture Bilbao je postao značajan turistički centar, posebno na mapi ljubitelja modernih trendova i arhitekture (Pivac i dr., 2016: 240).

Arhitektura i turizam danas su povezani više nego ikada u istoriji. Nesumnjivo se atrakcijama arhitekturizma smatraju velika arhitektonska dela iz ranijih epoha, ali se među vodećim pojavljuju i dela moderne arhitekture koja turiste zadivljuju veličinama

1 "Bilbao efekat" - termin označava pojavu koja se odnosi na unapređenje degradirane urbane sredine u prvoklasnu turističku atrakciju korišćenjem savremene arhitekture, čime se postiže dalji razvitak celog regiona na više nivoa. Istovremeno, označava i arhitektonsko delo promotivnog karaktera čija je funkcija podređena formi, razvijeno na principu objekta spektakla, koje privlači čoveka savremenog, konzumentskog društva.

i oblicima. Destinacije arhitekturizma ranijih epoha smatraju se: Artemidin hram, Mauzolej u Halikarnasu, Aja Sofija, Plava džamija, Topkapi i Dolmabahče palate (Turska), Velike piramide u Gizi, Faros u Aleksandriji (Egipat), Viseći vrtovi Vavilona (Irak), Statua Zeusa u Olimpiji, Kolos sa Rodosa, Akropolj (Grčka), Koloseum, bazilika svetog Petra, fontana Di Trevi, spomenik Viktoru Emanuelu II (Italija) i dr. Destinacije arhitekturizma savremenog doba su: Dubai (Hotel Burdž, al Arab, Burdž Kalifa, Mesečeva kula, Gradska kula Dubaija i dr.), Abu Dabi (zgrada banke Abu Dabija, Etihadove kule, zgrada aerodroma Abu Dhabi Performing Arts Centre Building i dr), Peking (zgrada CCTV-a, Stadion gnezdo), Sidnej (Sidnejska opera, Harbur most), Barselona (Sagrada Familija, Kasa Mila, Kasa Batlo, Špansko selo), Berlin (Jevrejski muzej, Berlinski zid) i sl (Pivac, 2016: 241-245).

Nastanak arhitekturizma u Srbiji

Posmatrajući Srbiju, može se primetiti raznovrsnost i bogatstvo kulturnog i arhitektonskog nasleđa, koje je privlačno domaćim i stranim turistima, ljubiteljima arhitekturizma (Pivac, 2016: 247). Gradovi sa kulturno-istorijskim nasleđem su jedna od najvažnijih destinacija urbanog turizma, kako po obimu i intenzitetu turističkih tokova, uticaja turizma na funkcionalno-prostornu i socijalno-prostornu strukturu grada, tako i po značaju turističke funkcije za njihov privredni razvoj (Antić, 2021: 114). Brojni autori su pokušali dati detaljniju i adekvatniju podelu nasleđa, ali najznačajnija je prema Timothy i Boydu, koji deli na: opipljive nepokretne resurse (građevine, reke, prirodna područja i sl.), opipljive pokretne resurse (objekti u muzejima, dokumenti u arhivima, pokretna umetnička dela i sl.) i neopipljivi resursi (običaji, ceremonije, životni stil, festivali, umetnički i kulturni događaji i sl.). Veliki broj autora se slaže sa ovom podelom i smatra da pokriva sve važne aspekte nasleđa u svim dostupnim formama i oblicima (Štetić, 2013: 79).

U Srbiji se mogu pratiti razvoj ljudske civilizacije, a samim tim i arhitekture još od

perioda neolita (Lepenski vir), preko ostatka rimskog nasleđa, Vizantije, srpske srednjovekovne arhitekture, uticaja Osmanskog carstva, zapadno-evropskih tokova u XVIII i XIX veku, preko perioda komunizma do razvoja moderne arhitekture XXI veka. O (ne)razvijenosti arhitekturizma u Srbiji i uopšte o (ne)prepoznavanju ovog oblika turizma kao prilike za razvoj destinacije govori i činjenica o nepostojanju istraživanja na ovu temu. U Srbiji se izdvaja nekoliko gradova koji imaju odlične predispozicije da postanu internacionalne destinacije arhitekturizma, a to su: Beograd (Kalemegdanska tvrđava, Kapestan-Mišino zdanje, konak Kneginje Ljubice, kafana Znak pitanja, hotel Moskva, Sava centar, Geneks kula, Hram Svetog Save, Beograd na vodi i sl.), Subotica (Gradska kuća, Rajhova palata, Palata Mikše Demetera, Sinagoga, arhitektura Paličkog jezera) i Novi Sad (Tvrđava Petrovaradin, most Slobode, Crkva Ime Marijino, Menratova palata, Palata "Vojvođanske banke", kompleks Banovina i sl) (Pivac, 2016: 247-248).

U razvoju arhitekture kao pokretača razvoja arhitekturizma jako je bitan stil gradnje neke građevine. Stil predstavlja način oblikovanja nekog građevinskog objekta, koji je karakterističan za jednu epohu. Neki stilovi u arhitekturi su: barok, klasicizam, romantizam, istorizam, secesija, moderna i sl.

Razvoj secesije kao novog stilskog izraza u Evropi

Arhitektura na samom kraju XIX i početkom XX veka označava prekid s nasleđem istoricizma, neostilovima, eklektikom i akademizmom (Mitrović, 2010: 81). Usled ubrzanog tehnološkog razvoja i drastične promene načina života, pogotovo u velikim urbanim centrima, krajem veka postepeno dolazi i do novog percipiranja umetnosti i arhitekture, kako među stvaraocima, tako i među konzumentima odnosno naručiocima. Stvaraoci sa idejama počeli su da uviđaju besmislenost ponavljanja istorijskih obrazaca, koji su nakon nekoliko decenija došli do kraja "slepog puta" u kreativnom smislu. Na taj na-

čin otvoren je put novom stilskom izrazu koji će biti nazvan različitim imenima: ar nuvo (Art Nouveau) u Belgiji i Francuskoj, secesija (Secession) u Austriji, moderni stil (Modern Style) i arts and crafts (Arts and Crafts) u Engleskoj, liberti (Liberty) ili cvetni stil (Stile floreale) u Italiji, jugendstil (Jugendstil) u Bavarskoj, slobodni stil (Free Style) u Škotskoj, katalanski modernizam (Modernisme català) u Kataloniji, svet umetnosti (Mir iskustva) u Rusiji, mađarski nacionalni stil u Mađarskoj, nacionalni romantizam u više istočnoevropskih zemalja i drugi (Janjušević, 2014: 31). Ona se proširila i izvan starog kontinenta na neke zemlje Južne i severne Amerike (USA, Kuba, Argentina).

Prva secesija u Evropi osnovana je u Minhenu 1892. godine pod vođstvom Štuka, Trubnera i Uhdea. Zatim se formira, 1895. godine bečka secesija koju predvode Alt i Klimt, te 1899. godine berlinska secesija sa Libermanom na čelu (Vujović, 2005). U jugoistočnim delovima Evrope uticaji novog stila stiže iz njegovih centara – Beča i Budimpešte. Na obližnjim teritorijama – Slovenija, Hrvatska sa Slavonijom, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Srbija – arhitektura secesije više je vezana za nemačke i češke uzore, a znatno manje za mađarske (Mitrović, 2010: 81–83).

Karakteristično obeležje ovog pravca u arhitekturi je težnja ka preteranoj dekorativnosti, linearnoj ornamentici u arhitekturi u kombinaciji sa uprošćenim geometrijskim formama i izražajniiji skeletni sistem konstrukcija. Kao ornamentalni motiv, preovlađuje stilizovana biljna dekoracija. Novi stil trajao je aproksimativno od 1890. do 1910. godine.

Počeci i razvoj secesije u Vojvodini

Beč kao prestonica Habzburške monarhije, tokom čitavog XVIII i većeg dela XIX veka, egzistira kao glavni centar iz kog su uticaji iz raznih oblasti umetničkog i drugog kreativnog delovanja dolazili u Vojvodinu. Većina arhitekata koji su radili na prostoru današnje Vojvodine u pomenutom vremenskom periodu, školovala se u Beču. Poslednje decenije XIX veka donose značajne

promene u ovoj oblasti. Nagodbom iz 1867. godine formira se dvojna monarhija, sačinjena od zemalja koje su pripadale austrijskoj carskoj kruni s jedne strane i mađarskoj kraljevini s druge strane. Pod bečkim uticajima projektovani su Bela Malnau, Đula Haz, Geza Markuš i dr., a od strane srpskih arhitekata najinteresantnija ostvarenja u stilu secesije izveo je Milan Tabaković. Na prelomu veka, Beč prestaje da bude najvažniji centar iz kog su dolazile nove stilske tendencije i Budimpešta u tom smislu postaje ravnopravan rasadnik uticaja u arhitekturi Vojvodine (Janjušević, 2014: 83–90). U Vojvodini nije podignut veliki broj javnih objekata sa odlikama bečke secesije. U stilu secesije je sagrađena: Mađarska gimnazija u Novom Sadu, Tehnička škola u Subotici, Osnovna škola u Sremskim Karlovcima, Zgrade pokrajinske bolnice i Jodne banje u Novom Sadu, Gradska kuća u Senti, Palata Starobečkejske prve štedionice i kreditne banke, Palata Konjović u Somboru, Adamovićeve palata u Novom Sadu, Elekova vila u Zrenjaninu, Lepedatova vila u Kikindi i dr (Mitrović, 2010: 85–101).

Novi stilski koncept koji će kasnije biti nazvan secesija u Vojvodini dolazi u poslednjoj deceniji XIX veka (Aladžić, Prčić Vujnović, 1998: 5–8). Među najstarije objekte podignute u ovom duhu spada Palata Leović u Subotici (1893, prvo Lehnerovo delo u Vojvodini). Prestonica mađarske secesije u Vojvodini je Subotica, u kome je podignut najveći broj objekata u tzv. mađarskom nacionalnom stilu. Jedna od najstarijih ostvarenja podignuti u ovom stilu jeste Jevrejska sinagoga u Subotici (Deže Jakaba i Marsela Komora, 1902). Pored pomenutog objekta, mađarska varijanta secesije ističe se i na zdanjima, kao što su: Gradska kuća u Subotici (1912) i Vodotoranjna Paliću (1911), Rajhlova palata u Subotici (Ferenc Rajhl, 1904), Sinagoge u Zrenjaninu (1896) i Novom Sadu (1909) mađarskog graditelja Lipot Baumhorn, Menratova palata u Novom Sadu (1908), Jodna banja (Imre Francek, 1910) i zgrada Gradske bolnice (Đerd Kopecki, 1909) u Novom Sadu, Pivara i palata Dunderski u Zrenjaninu (Aladar Arkaja, 1910), Vatrogasna stanica u Senti (Bela

Lajta, 1904), Gradska kuća u Kanjiži (Zoltan Rajs, 1914), Vinklova palata (Karolj Kovač, 1907) u Novom Sadu, Reformatorska crkva (Ede Mađar, 1910) u Kikindi, Vajdingerova palata u Somboru (Bela Janski i Tibor Siveši, 1912), Gradska kuća u Senti (Frideš Kovač, 1913), Građanska škola u Bačkoj Topoli (Jan Feher, 1912), Muzička škola u Somboru (Erne Foerk, 1904), Gradska kuća u Apatinu (Ferenc Rajhl, 1908), Muzička škola u Subotici (Pal Vadas, 1914) i dr. Pored pomenutih objekata, mađarska secesija ostavila je uticaj i na veći broj veoma interesantnih privatnih vila i kuća u Vojvodini (vila "Repholc" u Kikindi, kuća Šalamona Sonenberga i Mikše Demetera u Subotici, vila "Konen" na Paliću, vila "Gutman" i "Štolc" u Novom Sadu i dr) (Mitrović, 2010: 85-101). Secesija kao stil u arhitekturi ostavio je neizbrisiv trag i pečat u arhitekturi Vojvodine, a samim tim predstavlja i značajan antropogeni turistički potencijal za razvoj turizma nekog mesta.

Karakteristike i položaj secesijskih zdanja u Novom Sadu

U prvoj deceniji XX veka nastupilo je doba u kome će se kao nova pojava nametnuti novi arhitektonski stil – secesija. U ovom stilu, koji se u Evropi pojavio pred kraj XIX

veka, a oko 1900. godine neobičnim objektima već obeležio izgled evropskih gradova, koju godinu kasnije, i u Novom Sadu biće izgrađene mnogobrojne palate i privatne kuće. Secesijska dekoracija fasada, preko kolskih prolaza, uneta je u stepenišne prostore i svečane sobe. Krivolinejna i maštovita ornamentika krasi ulične fasade, balkonske i stepenišne ograde, vertikalne zidove enterijera i plafona. Njihova kombinacija sa jasno prepoznatljivim vegetabilnim motivima, ženskim maskama i maštovito kombinovanim klasičnim i neklasičnim frizovima, učinili su da se naglo menja stilsko-arhitektonska slika centra grada, ali i okoline. U Novom Sadu je najviše doprineo budimpeštanski arhitekta Lipot Baumhorn sa svojih pet realizovanih projekata, zatim Karolj Kovač, Imre Franček, Mikša Štrobl, Đerđ Kopeček, Bela Peklo, Aladar Arkaj, Geza Markuš i Frideš Špigel. Za reprezentativna dela seceskog stila, u Novom Sadu mogu se smatrati: Vinklova palata, Palata "Vojvodanske banke", Menratova palata, Novosadska sinagoga, Palata "Gvozdeni čovek", Jerkovićeve palata, Gradska bolnica, Jodna banja, Vila "Štajnic", Adamovićeve palata, zgrada Elektrotehničke škole "Mihajlo Pupin", Vila "Gutman", Vila "Štolc" i Palata "Jovanović" (Stančić, 2005: 194-196)

Tabela 1. Tabelarni prikaz secesijskih zdanja u Novom Sadu

Secejska zdanja	Adresa	Godina izgradnje
Vinklova palata	Kralja Aleksandra br. 5	1907
Palata "Vojvodanske banke"	Trg Slobode br. 7	1907
Menratova palata	Kralja Aleksandra br. 14	1908
Novosadska sinagoga	Jevrejska br. 11	1909
Palata "Gvozdeni čovek"	Njegoševa br. 2	1909
Jerkovićeve palata	Trg Marije Trandafil br. 12	1909
Gradska bolnica	Haljduk Veljkova br. 1	1909
Jodna banja	Futoška ulica br. 68	1910
Vila "Štajnic"	Sarajevska br. 11	1910
Adamovićeve palata	Trg mladenaca br. 4-6	1911
Zgrada Elektrotehničke škole	Futoška br. 17	1912
Palata "Jovanović"	Njegoševa br. 16	1923
Vila "Gutman"	Vase Stajića br. 3	1926
Vila "Štolc"	Vojvodanskih brigada br. 14	1926

Izvor: Autor na osnovu prikupljenih podataka

I ako Novi Sad ima nešto manje spomenika i građevina podignutih u mađarskoj varijanti secesije, njihov kvalitet je dosta visok. Najveći broj secesijskih zdanja svakako je smešten u strogom centru grada (tabela 1). Kultura stanovanja bila je veoma važan segment života Novosađana, pa je prodor secesije u oblasti arhitekture veoma vidljiv.

Vinklova palata

Dvospratna palata, pravougaone osnove, sa stepenišnim ispustom na sredini dvorišne fasade, izgrađena je 1906/7. godine prema projektu budimpeštanskog arhitekta Karolja Kovača. Investitor je bio Ištvan Vinkl, te po njemu palata i nosi ime (Stančić, 2014: 502). Na uličnoj fasadi dosledno je primenjen secesijski sistem dekoracije. Zbog znatne širine uličnog fronta organizacija je izvedena potenciranjem vertikala – petnaest osa otvora i tri rizalita² koji nad krovnim vencem završavaju krivolinijskim atikama³ povezanim zanimljivim vencem perforiranih zidanim polukružnim elementima. Na bočnim rizalitima prozori su upareni balkonima sa secesijskim bogato oblikovanim gvozdenim ogradama, a trodelni prozori su na središnjem rizalitu. Po slobodnim ravnim površinama, fasada je plitka, raznovrsna i mešovita dekorativna plastika, potpuno u duhu primenjenog stila. U prizemlju je niz lokala, a na spratovima su prostrani, luksuzni stanovi (Stančić, 2005: 268-269).

Palata "Vojvođanske banke"

Izgrađena je na relativno uskoj i veoma dugačkoj parceli, 1907. godine po projektu budimpeštanskog arhitekta Lipota Baumhorna. Prvobitna namena objekta je bila

Štedionica novosadskog katoličkog stanovništva (Stančić, 2017: 280). Pročej banke raskošno je ukrašen stubovima, štuko ornamentima⁴, kovanim gvožđem i visokom atikom, na užoj strani objekta okrenutog ka Trgu slobode, a neuporedivo veća bočna fasada u Njegoševoj ulici, Baumhorn se odlučuje za kombinaciju više stilova kada je reč o konstrukciji. Velika površina bočne fasade premežena je sa čak 23 vertikale na kojima se arhitekta poigrava omiljenim prozorima, različitog oblika, zidanim i ogradama od kovanog gvožđa, te štuko ukrasima. Karakteristične, svetle boje fasade nenametljivo uokviruju elegantnu sintezu dekorativnih elemenata (Džamić, T., Tripković, T, 2022: 2). Nad prednjim delom objekta je visok mansardni krov sa dekorativnom ogradićom na slemenu, a iznad dugačkog krila uobičajeni dvoslivni krov. U nekadašnjoj palati, izgrađenoj za potrebe finansijske ustanove, jedno vreme bio je smešten Filozofski fakultet, da bi joj ponovo, tokom osme decenije XX veka bila vraćena prvobitna namena (Stančić, 2017: 285).

Menratova palata

Secesijsko zdanje izgrađeno 1908. godine, dobilo je ime po vlasniku Jožefu Josipu Menratu, trgovcu, čija je porodica na ovom mestu decenijama držala prodavnicu nametštaja. Projekat je uradio arhitekta Lipot Baumhorn (Knežev, 2019: 392). Palata je dvospratna i pravilne osnove ćiriličnog slova Š, sa dva jednaka dvorišna krila i nešto kraćim srednjim u kojem je smešten stepenišni prostor. Menratova palata i istovremeno građeni dvorišni spratni objekat formiraju zatvoreno dvorište atrijumskog tipa⁵. Na spratovima su stanovi, prostrani u uličnom delu, a u krilima skromni i građeni za nametštaja. Glavna fasada je tako osmišljena da je

2 Rizalit – istureno i posebno naglašeno raščlanjavanje fasade, u nekim slučajevima nadvišen zabatom, atikom ili kupolom. Broj i pozicija rizalita nisu strogo uslovljeni – prisutni su u središtu fasade, sa ili bez bočnih ugaonih rizalita.

3 Atika – zidani element postavljen nad krovnim vencem, nad glavnom fasadom, često u funkciji zaklanjanja krova. Prisutan je u više oblika, najčešće u zavisnosti od primenjenog stila.

4 Štukatura (štuko ornament) – veoma često korišćena plastična dekoracija izvedena od mešavine gipsa, kreča, peska i vode.

5 Atrijum – izvorno glavna prostorija rimske kuće, kasnije prednje dvorišne sakralnih objekata, uobičajan naziv za četvorostrano zatvoreno dvorište.

dobijen utisak skulpturnosti. Na njoj su tri naglašena erкера⁶, od kojih se centralni završava polukalotom, a bočnim balkonima sa složeno oblikovanom gvozdenom ogradom. Na fasadi je sedam osa otvora, svi su trokrilni, izuzev uzanih balkonskih vrata i jednog prozora na erkeru drugog sprata. Plitka malterska plastika raspoređena u određenom sistemu je raznovrsna (maske, venci, vinjete, geometrijski ornamenti, frizovi zupčasti, meandar i sl.), a taj dekorativni ansambl završava se specifičnim ustalasanim vencem nad prozorima drugog sprata. Visok mansardni krov zaklanja krivolinijsna atika koja je možda najupečatljiviji deo palate (Stančić, 2014: 505-506).

Novosadska sinagoga

Graditeljsku celinu Sinagoge u Novom Sadu, koju čine zgrada hrama, škole i jevrejske opštine, Lipot projektuje 1906. godine, kada i otpočinje gradnja. Kompleks je završen i svečano otvoren 1909. godine. Nova sinagoga, peta po redu u Novom Sadu, sagrađena je shodno tradicionalnim propisima aškenaskog obreda i neološkog pravca. Sagrađena je u vidu trobodne bazilike, u stilu secesije i podseća na čuvenu segedinsku sinagogu. Hram ima kupolu raspona 13 m, koja se uzdiže na visini od 40 m. Prizemlje je predviđeno za muške vernike, dok su žene verske obrede pratile sa galerije. Sva tri objekta građena su u kombinaciji žute klinker opeke, sa zidovima omalterisanim i obojenim u svetlo oker. Otvori u višim zonama hrama ukrašeni su sa oko 300 kvadratnih metara dekorativnih vitraža⁷ na kojima se između ostalog pominju i donatori. Unutrašnjost molitvenog dela sinagoge je trobrodna, sa tri galerije za žene i galerijom za orgulje i hor. U prizemlju se nalazi 584 mesta za muškarce u četiri reda, uključujući dva reda "oltarskih sedišta", a na galerijama

se nalazi 416 mesta za žene. Cela sinagoga je veoma skromna u dekoraciji, dominira štuko ornamentika, a enterijer je okrečen u belo (Šosberger, 1998: 44-54).

Palata "Gvozdeni čovek"

Zemljište na kome je palata izgrađena prvobitno je zauzimalo Rimokatoličko groblje. Kasnije se na njemu našla masivna ugaona spratna kuća, vlasništvo Rimokatoličke crkvene opštine. Juna 1849. godine ova kuća je izgorela i dopola bila srušena. Preduzeta je velika obnova. Na samom uglu, iznad prizemlja, nalazila se figura "gvozdeni čovek", po kome je i nazvana. Za istog vlasnika, izgrađena je nova dvospratna stambeno-poslovna palata 1908/9. godine u secesijskom stilu. Arhitekta ovog zdanja je Karolj Kovač. Razučena osnova, velike stambene jedinice povezane prostranim komunikacijama, kao i čitava lepeza fasadnog ukrasa koja prekriva ulična pročeja⁸, predstavlja ovo zdanje raskošnim u samom centru grada. Na zasečenom ugaonom delu su dva balkona, a u vertikalni balkona, iznad krovnog venca arhitekta je postavio namensku nišu u kojoj je smešten "gvozdeni čovek" (prenet sa prvobitnog zdanja) i visoku kupolu u pozadini (Stančić, 2017: 290-295).

Jerkovićeva palata

Spratnu palatu sa četiri prostrana stana na nekadašnjem Žitnom trgu podigao je 1909. godine žitni trgovac Jovan Jerković. Izgrađena je po projektu arhitekta Lipota Baumhorna, kao peto delo u Novom Sadu. Palata je koncipirana i izgrađena tako da zajedno sa dvorišnim parternim objektom sa četiri stana, čini jedinstven zatvoren graditeljski blok. Reprezentativna palata je do danas sačuvana i izvornom obliku. Fasada je izvedena u kombinaciji tri vrste materijala: fasadne opeke, ružičastog kamena i maltera. Kao važni i dominantni elementi, na ovoj

6 Erker – ispust sa prozorima na spratovima kuća i palata; kada su erkeri postavljeni na uglu često su nadvišeni kupolom.

7 Vitraž – ukrasna kompozicija od delova obojenog stakla ili naslikana na staklenoj ploči prozora.

8 Pročej – prednja, glavna fasada na građevini, na kojoj se nalaze ulazna vrata i koja je u prošlosti bogatije dekorisana od ostalih delova objekta.

fasadi, pojavljuju se polukružni erker nad glavnim ulazom koji je centralno postavljen i dva balkona na kamenim konzolama⁹ sa upečetljivim ogradama od kovanog gvožđa. Visina ulične fasade potencirana je sa tri snažne zidane atike višestраниh kontura (Stančić, 2017: 296–301).

Gradska bolnica

Izgradnja Gradske bolnice sa pet pratećih paviljona počela je 1907. godine, a završena krajem 1909. Ime autora projekta, po kome je izgrađen jedan od najznačajnijih secesijskih graditeljskih kompleksa u Novom Sadu, dugo nije bilo poznato, ali rešavanje ovog problema pomogao je uvid u mađarsku literaturu sa navodom imena arhitekta Đerđa Kopečeka. Glavna zgrada, planirana je kao reprezentativni objekat bolničkog kompleksa, uz posebnu pažnju poklonjenu oblikovanju i dekoraciji glavne fasade. Njen najupečatljiviji deo predstavlja ispust u središtu glavne fasade na kome je u parteru polukružno konstruisan glavni ulaz. Iznad njega je plitak dugački balkon sa gvozdenom ogradom i dominantan zabat¹⁰ dekorisan figurama dva anđela, izvedenim u tehnici mozaika. Ikonografija i simbolika ove kompozicije verovatno su preuzete od figure krilate boginje pobeđe Nike (grč.), odnosno Viktorije (lat.). Simboli pobeđe (nad bolestima) i simboli zaštite (bolesnika) jasno su istaknuti na mozaičkoj kompoziciji glavnog pročelja. Iznad visokog zabata proviruju manja kula sa satom i nizak četvorovodni krov (Stančić, 2005: 299–305).

Jodna banja

Današnji kompleks Jodne banje spada u atraktivnija secesijska zdanja u gradu, koje svojim kupolama i razigranim krovnim masama privlači pažnju prolaznika i poseti-

9 Konzola – element od kamena ili gvožđe sa osnovnom funkcijom podupirača balkona, venaca, lukova, greda ili fasadnih figura i bista.

10 Zabat – trougaona bočna strana objekta sa dvoslovnim krovom ili dekorativni trougaoni element postavljen nad prozorom ili vratima.

oca. Projekat po kome je izvedena gradnja načinio je 1908. godine Imre Franček iz Budimpešte, dok je autor dekorativne plastike na glavnoj fasadi – simboličnih nimfi i riba, bio Mikša Štrobl. Obrada fasadnih površina izvedena je jednostavno malterisanjem, a dekorativna plastika štukaturom. Tokom Drugog svetskog rata zgrada Jodne banje služila je za potrebe vojnog saniteta Treće armije NOV. Posle rata ovde je smešteno Odeljenje za rehabilitaciju Medicinskog fakulteta u Novom Sadu. Proglašena je za kulturno dobro 1986. godine (Stančić, 2005: 306–311).

Vila "Štajnic"

Mala parterna vila, sagrađena u stilu mađarske secesije, desnim delom oslonjena na susedni, masivniji objekat. Projektovana je za Adolfa Gudsona, učitelja i kantora reformatske crkve, verovatno u godinama pred Prvi svetski rat. Projektant nije poznat. Ulična fasada izvedena je u dva plana: na desnoj široj strani visok krivolinijni zabat prodire u visinu, a na levoj, užoj strani pada i otkriva nižu kupolu sa šiljkom, u pozadini. Na vertikali fasadnog zida prvog dela, bez prisustva podeonih venaca, dva su polukružna prozora u formi bifore¹¹, a levo na drugom delu je veći trokrilni. Uz prozorske otvore i u temenu zabata postavljeni su secesijski ornamenti izvedeni u plavoj žolnai keramici, na ravnim površinama. Ulaz je na levom bočnom zidu, preko trema u drvenoj konstrukciji dekorativno rezanaj (Stančić, 2014: 617–618).

Adamovićeve palata

Palata je prva novosadska trospratnica izgrađena na ugaonoj parceli sa ulicom Petra Drapšina 1911. godine, po projektu budimpeštanskih arhitekata Geza Markuša i Špigela Frideša. Investitor je bio Aleksandar Adomovića, osnivača čuvene vinarije (Stančić, 2014: 680). Na njoj su veliki prozorski

11 Bifora – tip prozorskog otvora koji je uspravno podeljen na dva jednaka dela.

otvori, raznovrsno oblikovani balkoni i terase, snažne konzole i plitka plastika na parapetnim poljima. Mansardni krov je moćnih dimenzija, sa slikovito arhaičnim odžacima koji su završnica gornje zone objekta. Inverznim rešenjem glavne ulične fasade ka Trgu mladenaca, sa gotovo talasasto realizovanim zidom na kome su vizuelno primarni erkeri, određen je i raspored enterijera u stanovima. Na uglu palate nalazila se kafana "Elita", koja je svojevremeno bila mesto okupljanja novosadskih bonvivana (Stančić, 2005: 312-317).

Elektrotehnička škola "Mihajlo Pupin"

Ova zgrada predstavlja jedno od najmonumentalnijih prosvetnih zdanja, koja je namenski podignuta 1912. godine za potrebe Mađarske katoličke gimnazije. Projektant ovog zdanja smatra se budimpeštanski arhitekta Bela Peklo. Dvospratna zgrada škole privlači veliku pažnju imponozantnim dimenzijama. Središtem krova dominira moćna piramidalna kupola, ulična fasada je naglašena sa tri rizalita od kojih je onaj srednji najdominantniji, sa upečatljivim ulaznim vratima. Kompoziciju glavne fasade sa ukupno 17 osa otvora dopunjuje zidana atika nad krovnim vencem. Plitka dekorativna plastika skoncentrisana je na parapetnim poljima prozora. Identična dekoracija postavljena je i na fasade krila, na kojima su nešto plići rizaliti. Početkom 1983. godine ovaj objekat postaje Elektrotehnička škola "Mihajlo Pupin" (Stančić, 2017: 336-341).

Palata "Jovanović"

Trospratna zgrada, ugaona sa Trifkovićevim trgom i veoma dominantna u prostoru. Izgrađena je tokom 1922/23. godine za Kostu Jovanovića po projektu inženjera i preduzimača Dake Popovića. Svetozar Algarić je 1923. godine u lokalu na uglu, otvorio apoteku, čija namena do danas nije menjana (zgrada se naziva "Apoteka" ili "Apoteka na trgu") (Stančić, 2014: 588). Na zgradi su uočljiva tri vertikalna akcenta. Ugaoni jače ispušten erker sa zidanim balkonom na pr-

vom spratu nadvišen je atraktivnom kupolom sa zastakljenim okulusima¹² i visokom atikom tipične krivolinijske konture. Postavljeno je ukupno 12 osa, ujednačenog ritma. Na tek po nekom parapetnom polju izveden je plitak geometrijski ornament (Stančić, 2005: 351-353).

Vila "Gutman"

Od svih vila u tzv. Rezidencijalnom kvartu ona koja je pripadala porodici Gutman, zbog svoje monumentalnosti i graditeljske maštovitosti, najviše privlači pažnju. Gutmani su bili poznata novosadska porodica koji su između dva svetska rata bili suvlasnici preduzeća "Građevinska firma Gutman i Frank" i "Brodarstvo Gutman - Frank". Autor projekta vile je arhitekta Dragutin Maslač. To je pozni secesijski objekat, dakle upotrebljene su karakteristike ovog arhitektonskog stila u cilju postizanja bajkovitog - asocijativnog utiska. Gabarit je pravougaonik, kraćom stranom postavljen ka ulici, na kojoj upečatljiv utisak ostavlja snažni polukrug sa terasama u prizemlju i na prvom spratu, a sve podržano jakim stubovima. Više visinskih nivoa, nekoliko tipova prozora, uz pojavu okulusa, plitka dekorativna plastika po fasadama, dva ulaza i složene profilacije venaca, doprinosi neobičnoj slikovitosti objekta (Stančić, 2017: 380-385).

Vila "Štolc"

Projekat za ovo zdanje potpisan je od strane arhitekta Mikše Baša, 1925. godine, a dozvolu za useljenje, braća Štolc Jožef i Johan dobili su 1926. godine. Mikša Baš je primenio stil secesije, ne samo u oblikovanju spoljašnjeg korpusa, već i uređenju enterijera. Od razuđene osnove sa sprovedenim ispadima - trostranim na sredini fasade i polukružnim na ugaonom delu, zidanih dekorativnih atika nad krovnim vencima, malih bokastih balkona sa gvozdanim ogradama, maštovitih plastičnih ornamenata,

¹² Okulus - veliki otvori u plafonu koji propuštaju svetlost i koji se nalaze u centru kupole ili zida.

pažnju treba najviše usmeriti na aneks sa krovnom nastrešnicom na desnoj strani. Vila ima dva ulaza. Posle Drugog svetskog rata u nekadašnjoj vili braće Štolc stanovao

je general Kosta Nađ, a posle njega kuća je ustupljena ustanovi "Radosno detinjstvo" (Stančić, 2017: 386-389).

LEGENDA:

1. Vinklova palata
2. Palata "Vojvodanske banke"
3. Menratova palata
4. Novosadska sinagoga
5. Palata "Gvozdeni čovek"
6. Jerkovićeve palata
7. Gradska bolnica
8. Jodna banja
9. Vila "Štajnić"
10. Adamovićeve palata
11. Vila "Štolc"
12. Palata "Jovanović"
13. Elektrotehnička škola "Mihajlo Pupin"
14. Vila "Gutman"

Slika 1. Secesijska zdanja u Novom Sadu

Izvor: Autor

Komparativna SWOT analiza secesijskih zdanja u Novom Sadu

SWOT analiza predstavlja jedan od instrumenata koji se koristi u kreiranju strategije. Sam pojam SWOT predstavlja skraćenicu od četiri reči engleskog jezika: S (Strengths) – snage, W (Weaknesses) – slabosti, O (Opportunities) – šanse, mo-

gućnosti i T (Threats) – pretnje, opasnosti (Stefanović, 2010: 124). Vrlo je važno analizirati postojeće stanje secesijskih zdanja u Novom Sadu kroz SWOT analizu, kako bi se došlo do eventualnih saznanjima, u kakvom su trenutnom stanju, i u kojoj meri treba unaprediti i sprečiti dalje propadanje ovih objekata.

Tabela 2. SWOT analiza secesijskih zdanja u Novom Sadu

SWOT ANALIZA	SNAGE	<ul style="list-style-type: none"> • povoljan turističko-geografski položaj • dobra saobraćajna povezanost sa ostalim naseljima u zemlji i inostranstvu • povoljne klimatske i hidrološke karakteristike za razvoj turizma • bogato kulturno-istorijsko nasleđe Novog Sada • bogati arhitektonski stilovi u gradu • gostoprимstvo lokalnog stanovništva • delom obeležene značajne građevine iz prošlosti (npr. "Kod belog lava") • obeleženi nazivi ulica u gradskoj zoni • dobra očuvanost građevina izgrađenih u secesijskom stilu
	SLABOSTI	<ul style="list-style-type: none"> • nedostatak svesti o važnosti arhitekturizma među značajnim delom stanovništva i šire • mali broj kadrova sa specifičnim znanjem i veštinama iz oblasti arhitekturizma • nedovoljna inicijativa u turizmu i u vezi sa tim nerazvijenost turističkog proizvoda • slaba promocija arhitekture kao osnova za razvoj arhitekturizma • nedovoljno neiskorišćenost kulturno-istorijskog nasleđa za razvoj raznovrsnijeg turističkog proizvoda
	MOGUĆNOSTI	<ul style="list-style-type: none"> • rastuća tražnja za arhitekturizma u Novom Sadu i drugim gradovima u zemlji • rastuća tražnja za secesijske građevine koji nisu dovoljno afirmisane • obnova pojedinih građevina u secesijskom stilu • očuvanje tradicionalnog načina života • angažovanje kreativnih i stručnih kadrova za predstavljanje arhitekturizma • razvoj dvosezonskog turizma • mogućnost komparativne ponude, uključivanje još nekih oblika turizma u okolini (verski, manifestacioni)
	PRETNJE	<ul style="list-style-type: none"> • neprepoznatljivost područja kao turističke destinacije i spor razvoj arhitekturizma • manjak stručnog kadra • neodržavanje kulturno-istorijskog nasleđa • neiskorišćenost kulturno-istorijskog nasleđa za razvoj turističkog proizvoda • politička situacija u zemlji i svetu • nestabilnost privrede • nestajanje i uništavanje kulturno-istorijske baštine

Izvor: Autor na osnovu modela SWOT

Polazeći od osnovnih ciljeva, arhitekturizam kao novi oblik razvoja turizma predstavlja jedan od osnovnih vidova organizacije turističkog proizvoda. Na osnovu SWOT analize secesijskih zdanja izgrađenih u Novom Sadu (tabela. 2), može se zaključiti koje su to snage, slabosti, mogućnosti i pretnje razvoja novog vida turizma – arhitekturizma, u ovom slučaju građevina izgrađenih u secesiji i prostora na kome se oni nalaze. Kao najvažnija snaga je to što se na prostoru Novog Sada vidno primeti veliki broj različitih arhitektonskih stilova u gradnji građevina, između ostalog i prisutnost secesije. Najvažnija slabost za razvoj arhitekturizma u secesijskom stilu predstavlja nedostatak svesti o važnosti ovog vida turizma u gradu, te mali broj ka-

drova koji su stručni za prezentaciju ovog vida turizma. Prezentacija objekata kulturnog turizma zahteva poseban pristup, kako bi se za turiste kreirali nezaboravni doživljaji. Objekti u stilu secesije moraju biti prezentovani od strane stručnog osoblja, bilo da su u pitanju istoričari umetnosti ili lokalni turistički vodiči. Pored toga, odlična kombinacija arhitekturizma sa nekim drugim oblikom turizma (npr. manifestacioni), upotpunio bi kompletan sadržaj turističkog proizvoda. Iz toga se zaključuje najvažnija mogućnost razvoja arhitekturizma u Novom Sadu i drugim gradovima. Velike pretnje za arhitekturizam neprepoznatljivosti arhitekture kao pojma za razvoj novog vida turizma, kao i nestabilnosti političke situacije u zemlji i svetu.

Zaključak

Krajem XX veka, dolazi do pojave novog oblika turizma, nazvan arhitekturizam. Arhitektura je oduvek imala posebnu ulogu u razvoju turizma. Arhitektonski stil određene građevine ispoljava se kroz različite tehnike gradnje, dekorativne elemente i kompoziciju, dok na izbor stila, pored vremenskog perioda kojem pripadaju, često utiču i društvene promene, različiti pokreti, ali i sama lokacija objekta. Istorijski posmatrano, Srbija je tokom svog postojanja prolazila kroz različite periode koji su ostavljali tragove na razvoj njene kulture i umetnosti. Kada govorimo o arhitekturi srpskih gradova, možemo da kažemo da ona čini jednu heterogenu strukturu arhitektonskih stilova.

Secesija predstavlja stil u umetnosti i arhitekturi koji je na vrhuncu upotrebe bio u periodu od 1890. do 1910. godine. Ovaj stil je zastupljen u mnogim zemljama, ali kao takav postao je poznat pod mnogim imenima. Glavne karakteristike ovog stila su: mnoštvo detalja na fasadama, detalji u obliku cveća, ornamenti u obliku ljudskih glava, česta upotreba krivih linija i ukrasa. U Vojvodini novi arhitektonski stil javlja se poslednje decenije XIX veka. Najviše objekata izgrađeno je u tzv. mađarskom nacionalnom stilu.

Veličanstvena arhitektura Novog Sada, jeste nešto po čemu je ovaj grad prepoznatljiv kako u zemlji, tako i u svetu. U samom gradu, dominiraju različiti arhitektonski stilovi između ostalog i secesija. Secesija u Novom Sadu najviše je dominantna u strogom centru grada (Menratova palata, Vinklova palata, Palata "Vojvođanske banke", Palata "Gvozdeni čovek", Adamovićeve palata, Novosadska sinagoga i dr.). Najveći doprinos u ovom stilu dao je budimpeštanski arhitekta Lipot Baumhorn.

Komparativnom SWOT analizom secesijskih zdanja u Novom Sadu (snage, slabosti, mogućnosti i pretnje) dolazimo do zaključka da secesija kao poseban arhitektonski stil, može i treba da bude jedan od pokretača razvoja turizma, u ovom slučaju arhitekturizma Novog Sada. U daljem razvoju ovog vida turizma neophodno je turističku

ponudu u većoj meri usmeriti ka odnosu arhitekture i turizma, odnosno prikazati i promovisati secesiju, kod nas ali i na međunarodnom tržištu. Ono što je jako bitno za predstavljanje arhitekturizma, sa aspektom na secesiju jeste angažovanje i edukovanje stručnog kadra koji će na što bolji način predstaviti i informisati posetioce Novog Sada o bogatstvu kulturno-istorijskog nasleđa jedne epohe.

Literatura

Aladžić, V. i Prčić Vujnović, G. (1998): Arhitektura u Ugarskoj na prekretnici XIX i XX veka, Rukovet 4-5-6, Subotica, str. 5-8.

Antić, M. (2021): Gradski turizam, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd.

Džamić, T. i Tripković, T. (2022): Artisove tematske šetnje – Secesija po meri radoznalog šetača - Beograd, Novi Sad, Subotica, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.

Grčić, Lj. (2009): Turistička valorizacija arhitektonskog kulturnog nasleđa Šapca, Glasnik Srpskog geografskog društva, 89 (1), Beograd, str. 65-80.

Janjušević, B. (2014): Nastanak i razvoj stambenih palata i vila u Vojvodini oblikovanih u stilu secesije krajem XIX i početkom XX veka, Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad.

Janjušević, B. (2014): Uticaj novih stilskih izraza početkom XX veka na graditeljstvu u Vojvodini, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XXVII, Novi Sad, str. 83-90.

Knežev, Z. (2019): Turistički vodič kroz stari Novi Sad, Zoran Knežev, Novi Sad, str. 392.

Mijuk, N. (2016): Raspored industrijskih preduzeća na Malom i Velikom Limanu posle Prvog svetskog rata, Sveske za istoriju Novog Sada 18, Novosadski klub i Gradska biblioteka u Novom Sadu, Novi Sad, str. 152-153.

Mitrović, V. (2010): Arhitektura XX veka u Vojvodini, Muzej savremene umetnosti Vojvodine, Akademska knjiga, Novi Sad.

Pivac, T., Dragin, A., Dragičević, V., Vasiljević, Đ. (2016): Selektivni oblici turizma, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.

Proročić, M. (2011): Arhitektura i kapitalni arhitektonski objekti kao brend turističke strategije savremenih metropola i uloga u savremenom urbanom razvoju, Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Pušić, Lj. (1987): Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka, Matica srpska, Novi Sad.

Puškar, V. (1995): Boravišta uglednih građana Novog Sada, Prometej, Novi Sad, str. 9-10.

Stančić, D. (2005): Novi Sad - Od kuće do kuće, Zavod za zaštitu spomenika kulture Novog Sada, Novi Sad.

Stančić, D. (2014): Umetnička topografija Novog Sada, Matica srpska, Novi Sad.

Stančić, D. (2017): Novi Sad - Od kuće do kuće 2, drugo prošireno izdanje, Studio Bečkerek, Novi Sad.

Stefanović, V. (2010): Turistički menadžment, Prirodno-matematički fakultet, Niš, str. 124.

Šosberger, P. (1998): Sinagoge u Vojvodini – spomenica minulog vremena, Prometej, Novi Sad, str. 44-54.

Štetić, S., Šimičević, D., Ćurčić, N. (2013): Specifični oblici turizma, Snežana Štetić, Beograd.

Štetić, S., Šimičević, D. (2014): Menadžment turističke destinacije, Visoka turistička škola, Beograd

Vujović, B. (2005): Istorija umetnosti, Branko Vujović, Beograd.